

Barcsi Tamás és Demeter Tamás

Szociologizáló tendenciák a magyar jogfilozófiában?

Bevezetés

Absztrakt: E tanulmány a magyar jogfilozófia szociologizáló tendenciáit feltérképező különszám bevezetése. A tanulmány tisztázza a jelen összeállítást inspiráló eszmetörténeti megközelítés szervező fogalmait. E megközelítés szerint a szociologizáló inspiráció és érzékenység a magyar filozófia megkülönböztető vonását jelentik, és „a magyar filozófia szociologizáló hagyományának” gondolata egy, a 20. századi magyar filozófia- és eszmetörténetet koherensen ábrázoló narratíva keretét adja. A tanulmány felveti a kérdést, hogy ez a megközelítés kiterjeszhető-e a magyar jogfilozófiai vizsgáldások történetére, és ebből a szemszögből mutatja be az összeállításban szereplő írásokat.

Kulcsszavak: szociologizáló hagyomány, magyar filozófia, jogfilozófia

A magyar eszmetörténet nem bővelkedik nagy elbeszélésekben. Kevés olyan próbálkozás akad, amely a magyar eszmetörténet egy nagyobb szeletét valamilyen szervező elv szerint koherens narratívában kívánná megkonstruálni. Az utolsó ilyen próbálkozások évtizedekkel ezelőttre datálódnak. A tízkötetesre tervezett, Pach Zsigmond Pál által főszerkesztett *Magyarország történetének kultúr- és művelődéstörténeti részei*, vagy a „sponét”-ként ismert, Sótér István által főszerkesztett *A magyar irodalom története*, vagy Sándor Pálnak *A magyar filozófia története 1900-1945* című munkája említhetők példaként. Ezeket a műveket a jellemzően egyoldalú és interpretatív teljesítőképességénél jobban megterhelt marxista szemléletmódjuk már megjelenésük idején problematikussá tette. Időtállóbbnak bizonyultak az olyan kisebb ívű narratívateremtési kísérletek, mint Nyíri Kristófnak (1986) a közép-európai és azon belül a magyar filozófiai gondolkodásra jellemző „antropológiai konzervativizmust” rekonstruáló tanulmányai, vagy Lee Congdonnak (1991) a két világháború közötti emigráns magyar filozófiai gondolkodást a közösség elvesztésének élménye, és általában a társadalmi felbomlás tapasztalata felől megközelítő értelmezése.

A narratívateremtésre irányuló igény hiánya történeti-szociológiai szempontból éppen érthető is. Mivel a nagyívű narratívák kudarcosnak bizonyultak és kudarcuk túlhajtott marxizmusuktól elválaszthatatlan volt, e marxizmusuk pedig politikai-intézményi preszsióktól nem volt független, így a preszsiók eltűnésével eltűnt a marxista megközelítés érvényesítésére – és vele együtt a nagy narratívákra – generált aspiráció is. A lokális (azaz magyar eszmetörténeti) nagy narratívák illetően diszkreditálódása találkozott a korlátozott narratívákból meríthető inspirációval és a nagy narratívák létjogosultságának megkérdőjelezéséhez ideológiai felhajtóerőt kínáló „posztmodern állapottal” (lásd különösen Lyotard 1993). Az átfogó marxista narratíva felé irányuló preszsió alóli felszabadulás következményeként az eszmetörténeti figyelem nem pusztán a marxizmustól fordult el, hanem a marxizmussal együtt a nagy narratívától is – a mozaikszerű elbeszélés felé. Ennek illusztrációjaként olvasható a Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztette, és már címében is a mozaikszerűségre utaló *A magyar irodalom történetei* (2007), és ilyen jegyeket mutat a Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László által jegyzett *A magyar filozófia a XX. században* (2000) is.

A jelen összeállítás szerzőit arra kértük, reflektáljanak a kérdésre: felismerhetők-e a magyar jogfilozófiai gondolkodás nagyívű történetében olyan tendenciák, amelyek megvilágító módon összefüggésbe hozhatók szociológiai elméletekkel – azaz lehetséges-e a magyar jogfilozófia történetének olyan narratívája, amelyet a szociológiai érzékenység és fogalomalkotás konstitutív szerepét hangsúlyozza. A jelen összeállítás ötletét az a magyar eszmetörténeti nagy narratíva felélesztésére irányuló javaslat inspirálta, amelyet Demeter Tamás *A szociologizáló hagyomány: A magyar filozófia főárama a XX. században* című könyvében programatikusan megfogalmazott (2011).¹ Eszerint a magyar filozófia 20. századi története termékenyen megkonstruálható arra a gondolatra támaszkodva, hogy a korszak meghatározó és nemzetközi hatást gyakorolni képes magyar filozófiai teljesítményei lényegi módon viselik magukon a szociológiai szemléletmód lenyomatát. Ennek a javaslatnak minden kulcsterminusa magyarázatra szorul.²

A szerkesztői munkát és a tanulmány megírását az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatta.

1 A koncepcióhoz lásd még Demeter (2008, 2017), valamint Jász és Zuh (2021).

2 Ahogy az a koncepció *Országút* című folyóiratbeli összefoglalása nyomán közölt hozzászólásokból jól látható (Balázs 2020; Bene 2022; Karácsony 2020; Kupa 2022; Mezei 2021; Percz 2020; Szélnyi 2020; Varga 2020; Wessely 2022).

A 'magyar' a jelen kontextusban nem etnikumra vagy nemzeti hovatartozásra vonatkozik, nem is a szereplők identitására vagy származására, hanem arra az *élményvilágra, tapasztalatra, szocializációra*, amelynek háttere előtt e hagyomány formálójának filozófiailag értékelhető gondolatai szociológiailag, pszichológiailag és eszmetörténetileg értelmezhetővé válnak – és amelyben jól argumentálhatóan gyökereznek is. Ennek a közegnek a problémáit öröklik meg a hagyomány formálói kétféleképpen. Egyrészt hatástörténeti értelemben, egymástól tanulva, a szociológiai szemléletmódot generációk között átörökítve és az átadás során formálva. Másrészt a magyar életvilág kínálta problémákat akár nemzetközi hatások alatt is konceptualizálva.

A szociológizáló hagyomány legfontosabb bölcsője, a Vasárnapi Kör és Lukács György indulása példa az utóbbira: a drámakönyv, *A regény elmélete és a Történelem és osztálytudat* (Lukács 1971, 1975, 1978) mind megérthető a magyar irodalom és a polgárosodás problémáinak, illetve az első világháborút követő válság filozófiai lenyomataként. A *heidelbergi művészetfilozófia és esztétika*, vagy Hauser Arnold és Mannheim Károly korai munkái, beleértve az *Ideológia és utópiát* (Mannheim 1996),³ Lukács e műveitől nem független reflexiók a szociológiai megközelítésmód lehetőségeinek és határainak feltérképezésére – főleg az esztétikai és a politikai gondolkodás területén. Lakatos Imre (1997) későbbi, már Angliában kidolgozott tudományfilozófiája, mely különbséget tesz a tudomány racionálisan rekonstruálható „belső” és a tényleges, azaz szociológiai és pszichológiai beágyazottságú „külső” története között, ugyancsak termékenyen olvasható a konkrét viszonyok között keletkező, de e viszonyoktól függetlenedni látszó episztémikus érték megragadására tett kísérletként. Ez a probléma pedig ugyanaz, amellyel a fiatal Lukács és Mannheim az esztétikai érték vonatkozásában birkózik.

De itt említhető *A három nemzedék* is Szekfü Gyulától (1920/1934). A történelmi magyar állam összeomlásának szekfüi rekonstrukcióját szellemtörténeti tudásszociológia által megalapozott történelemszemlélet mozgatja, mely a folyamatban releváns csoportok társadalmi pozíciójából eredeztetni fogékonyágukat bizonyos cselekvésformáló eszmék iránt. Nem ördögtől való *A történelem és osztálytudat* és *A három nemzedéket* úgy olvasni, mint amelyek a magyar polgárosodás átélt problémáit eltérő társadalom- és történelemfilozófiai látásmóddal és fogalmisággal, de mégis hasonlóan diagnosztizálják – noha eltérő látásmódjuk miatt radikálisan különböző gyógymódokat javasolnak.⁴

A filozófiai jelentőségű kérdések szociológiai megközelítését inspiráló magyar alapélmény egyúttal közös közép-európai tapasztalat is: az emberi ész „mérhetetlen esendőségének tapasztalata” – ahogy azt Papp Zsolt nagyon találóan megfogalmazta (1980: 56). Az a tapasztalat tehát, hogy a racionális argumentáció jószerével az élet egyetlen területén sem hozza a racionálisan elvárható eredményt. Itt az észhasználat rendre megszűnik, és helyét szimbólumok, tekintélyi hivatkozások, és retorikai manőverezés veszi át, s zárja el a racionális cselekvés és az argumentatív érdekérvényesítés útját.⁵ Ez a közös közép-európai élmény bizonyosan nem mindenhol volt egyformán mélyen átélhető, ám a 20. századi magyar történelem laboratóriumi körülményeket kínált az észhasználat gyakorlati

3 Hauser korai munkáiról lásd az *Enigma* 91. (2017) számát, és benne Zuh (2017) tanulmányát; lásd még Zuh (2018).

4 E párhuzamok és divergenciák részletes kifejtését lásd Demeter (2019).

5 Az ebből fakadóan deformálódó közép- és kelet-európai politikai kultúra klasszikus diagnózisát adja Bibó (1986: 213–227).

terméketlenségének tapasztalatához. Ha pedig a folyamatok racionálisan nem érthetők és nem befolyásolhatók, akkor magyarázatukhoz és előrejelzésükhöz aracionális vagy irracionális elemekhez kell folyamodni – olyanokhoz, amelyeket a szociológia és a pszichológia képes feltárni. Innen nézve szinte szimbolikus, hogy a Karácsony Sándornál Debrecenben még tudományos fogalomalkotás szociológiájáról szóló doktori értekezését megvédő Lakatos Imre majd Angliából kel annak a hitnek a védelmezésére, hogy a tudomány végső soron racionális vállalkozásként szemlélhető.

A 'főáram' nem elsősorban arra utal, hogy a szociologizáló hagyományba sorolható művek számosságban felülmúlják az alternatív megközelítésmódok által inspirált műveket, vagy hogy ne léteznének alternatív szempontok, amelyekből a más szemléletű magyar filozófiai művek jelentősek lehetnének. Inkább e hagyomány azon vonásáról van szó, hogy az európai eszmetörténetben jelentős recepciót felmutató, fenti értelemben magyar művek jellemzően ennek a hagyománynak a termékei. Egyrészt arról van szó, hogy ez a hagyomány – ellentétben a magyar eszmetörténet más tendenciáival – elsősorban nem receptív.⁶ Nem külföldi filozófiák magyar viszonyok közötti honosítására aspirál, nem arról vitatkozik, hogy kit és hogyan kellene a magyar gondolkodásban recipiálni, és nem is arra törekszik, hogy valami „disztinktív” magyar és nemzeti filozófiát hozzon létre (mely igény vélhetően ugyancsak az autochton filozófia hiányérzetéből táplálkozik). Hanem – miközben a szociologizáló hagyomány, mint minden európai filozófiai tradíció, természetesen recipiál – maga is azon a színvonalon járul hozzá a nemzetközi diskurzushoz, amely szintről inspirációt merít. Másrészt, és éppen ezért, a szociologizáló hagyományt definiáló fő művek a mai napig *filozófiailag elevenek*: nem pusztán történeti értelmezés tárgyai, hanem kortárs filozófiai argumentáció célpontjai és inspirálói – csakúgy, mint a nyugati filozófiai és társadalomelméleti hagyomány kanonikus művei.

A 'filozófia', ha nem kérdezik, mindenki tudja, hogy micsoda, ha viszont mégis kérdezik, az zavarba ejtő – különösen igaz ez a magyar filozófia és azon belül a szociologizáló hagyomány esetében. A szociologizáló hagyománynak alig van olyan definiáló szereplője, akit „vegytisztá filozófusnak” lehet tekinteni – azaz olyan szereplőnek, akire egyrészt más diszciplínák történetírása nem tart igényt mint az adott diszciplínát definiáló szereplőre, és akire másrészt a nyugati filozófia különböző iskolái konszenzuálisan filozófusként tekintenek. Talán az egyetlen igazán fajsúlyos vegytisztá eset Lakatos Imre, akinek a tudományfilozófiai programja olvasható úgy, mint amelyet a szociologizáló hagyomány *negatív*e inspirált. A „külső” és „belső” történet megkülönböztetésével Lakatos törekszik megőrizni a tudomány történeti-szociológiai kontingenciáktól független racionális magvát, azt a meggyőződést, hogy a tudomány racionális vállalkozás, amely ugyanakkor nem racionális közegben és nem minden lépésében racionálisan fejlődik. Ez a szociológiai perspektíva megszüntetve megőrzésének programja – és a tudományos tudás szociológiai megközelítésének kritikája. Más kulcsszereplők esetében a viszony viszont pozitív: Lukács, Mannheim és Hauser egyúttal a szociológia klasszikusai. Polányi Mihály kritikusa ugyan a tudásszociológiának, ahogyan azt például Mannheim érti, de azt a vállalkozást nevezi így, amely a tudomány (marxi inspirációjú) ideológiai és makroszociológiai

⁶ A magyar filozófiáról mint alapvetően recepciófilozófiáról újabban lásd pl. Pecz (2021). Polányi társadalomelméleti relevanciájáról újabban lásd Bíró (2024).

meghatározottságát állítja és kutatja – miközben ő maga a szociológiai „practice turn” előfutára,⁷ aki azt képviseli, hogy a tudományos tudás konstitutív „hallgatólagos” össze-tevője társas gyakorlatokba rejtett szabályokon, a tudományos közösségen belüli tekintélyen, hagyományokon, és más mikroszociológiai tényezőkön alapul.

Más, fontos szereplők esetében hatékonyan kérdőjelezhető meg filozófusi mivoltuk, és világos, hogy nem is gondoltak magukra filozófusként – művük mégis legitímen és termékenyen olvasható magyar filozófiatörténeti jelentőségüként. Például Szeffkú Gyula vagy Hajnal István esetében világos, hogy történeti munkájuk filozófiai megalapozású és filozófiai jelentőségű. *A három nemzedék* (1920/1934), bár explicitte nem tett, de mégis szellemtörténeti történelemfilozófiára támaszkodik, és mondanivalója társadalomfilozófiai jelentőségű – a társadalmi és politikai problémák diagnosztizálásának és orvoslásának normatív elmélete olvasható ki belőle. Hajnal írástörténeti munkái az európai történelem mozgatórugóinak általános elmélete felé vezetnek, és az ebből kinövő Weber-kritikája a társadalmi változás általános mozgatórugójaként megragadott racionalizálódás alternatív felfogását javasolja (Hajnal 1932, 1933). A gondolkodás- és társadalomszerveződés Hajnal által körvonalazott, ugyancsak írástörténeti gyökerű elmélete Nyíri Kristófnál kommunikációfilozófiai jelentőséget kap – és ilyen jelentőségűvé válnak Balogh József filológiai gyökerű olvasástörténeti kutatásai és Ágoston-értelmezése is.⁸ A szovjet típusú értelmiség Konrád György és Szelényi Iván (1989) által megfogalmazott szociológiai elmélete egyúttal az „osztály” és vele „osztálytársadalom” fogalmának posztmarxista, társadalom- és ismeretfilozófiai jelentőségű újraalkotása, amely a tulajdonviszonyok marxi hangsúlyozása helyett a többletermék fölötti rendelkezést, és a teleologikus tudására hivatkozva ennek jogát magának vindikáló értelmiség szerepét állítja középpontba. Ebből a szemszögből értelmezve Konrád és Szelényi műve organikusan illeszkedik a szociologizáló hagyomány nemzetközi diskurzusokat is meghatározó tudásszociológiai vonulatába.⁹ Ezeknek a belátásoknak a filozófiai implikációit lehet, de nem érdemes tagadni. A tagadás ára ugyanis aspektusvakság: az a jelenség, hogy az eszmetörténet merev diszciplináris kategóriák szerint tagolt szemlélete vakká tesz bennünket az egyes művek olyan értékes és inspiráló aspektusaira, amelyek csak akkor mutatkoznak meg, ha hajlandók vagyunk e nem *par excellence* filozófiai műveket filozófiai elköteleződéseikre és implikációikra érzékenyen olvasni.

Tekintettel e filozófiai hagyomány inherensen szociológiai jellegére nem lehet meglepő, hogy a hagyomány főhősei egyben a szociológiatörténet főhősei is – filozófusi szemszögből lehet ezt problémának érzékelni, és ezért úgy érvelni, hogy a szociologizáló hagyomány nem „tulajdonképpen” filozófiai hagyomány. Az analitikus filozófiai hagyomány szemszögből például a dolog úgy látszhat, hogy a szociologizáló hagyomány jószerével semmit sem mond a filozófia központi kérdéseiről, a metafizika, az ismeretelmélet, az etika és az esztétika centrális problémáiról.¹⁰ Bár ez a diagnózis igaz, mégis igazságtalan.

7 Lásd erről Savigny, Knorr-Cetina és Schatzki (2000).

8 Lásd erről Hajnal (1932, 1933). Hajnal kommunikációfilozófiai jelentőségéről lásd Nyíri (1993). Balogh József filozófiatörténeti jelentőségéről lásd Demeter (2004).

9 Lásd erről részletesebben Demeter (2020).

10 Tózsér János (2018) például arra jut, hogy a magyar zeneesztétika szociologizáló hagyományának eredményei éppenséggel a zene által felvetett „nagy” filozófiai kérdésekre nem mondanak semmit.

A szociológiai hagyomány ugyanis nem magukra a kérdésekre, hanem a kérdések szociológiailag értelmezhető genezisére és jelentőségére érzékeny. Ez pedig legitim és lényegileg filozófiai érzékenység, amely olyan kérdésekre irányul, hogy miért és miért az adott formában merül fel egy filozófiai (filozófiatörténeti, tudomány-, művészet-, politikaifilozófiai, etikai, esztétikai stb.) probléma az adott történelmi-szociológiai viszonyok között, vagy hogy mi a viszony egy absztrakt filozófiai probléma és szociológiailag értelmezhető konkrét megnyilvánulásai között, vagy hogy miért születnek egy filozófiailag problematizált kérdésre különböző megoldási javaslatok. Ilyesfajta problémafelvetés jelenik meg Mannheim bölcsészdoktori dolgozatában, *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzésében* (Mannheim 1918), Lukácsnál *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétikában* (Lukács 1975), vagy Antal Frigyesnek *A firenzei festészet és társadalmi háttere* című művében (Antal 1986). A „tulajdonképpeni” filozófia szempontjából tehát úgyszólván metafilozófiáról van itt szó, amely a filozófiai problémák szociológiai beágyazottságának kutatásával és a problémák szociológiailag érzékeny feloldásával művel filozófiát – és nem kísérletezik egyenes filozófiai megoldásukkal. Metafilozófiát művelni pedig legitim filozófiai foglalatosság.

Ha egy szűkre szabott filozófiafogalom kedvéért lemondunk egy belátásokkal kecsegtető és vitára ingerlő narratíva konstrukciójáról, akkor egy olyan narratíváról mondunk le, amilyenhez hasonlóknak a magyar eszmetörténet-írás – mint mondtuk – nem bővelkedik. Ez túl nagy áldozatnak tűnik a „tulajdonképpeni” filozófia oltárán. Az, hogy a narratíva egésze éppúgy, mint számos eleme vitatható, éppen az egyik kardinális erénye: azok a narratívák és eszmetörténeti (re)konstrukciók, amelyek konszenzuálisak vagy vitathatatlanok, amelyek nem provokálnak ellenvetésekre és alternatív értelmezésekre: eszmetörténetileg terméketlenek – és még fájdalmasabb, hogy egyszerűen unalmasak.

A filozófia 2500 éves történetét tekintve rendkívül heterogén vállalkozás, melyben a diszciplínák fejlődése elmosódott határok között, s gyakran homályos diszciplináris identitással zajlik. Ennek az általunk ismert történetnek a vége felé, az elmúlt mintegy 300 évben szakadnak ki a szaktudományos diszciplínák a „tulajdonképpeni” filozófiából, és ezen belül az elmúlt mintegy 200 évben a társadalomtudományok – Newton és Adam Smith saját felfogásuk szerint még mindketten filozófiát műveltek. A magyar filozófia szociologizáló hagyományának születése arra az időre esik, amikor a szociológia diszciplináris identitása éppen megszilárdul – de Max Webernél és a magyar kontextusban különösen fontos Georg Simmelnél még erősen összefonódik a filozófiával.¹¹ Az összefonódás a szociologizáló hagyomány születésénél is jelen van, és a hagyomány sajátos jellegzetessége, hogy folyamatosan fenn is maradt.

A ’szociologizáló’ jelző persze éppúgy problematikus lehet a szociológusok oldaláról, mint a ’filozófia’ a filozófusok oldaláról: mi a „tulajdonképpeni” szociológiai természetű a szociologizáló hagyományban? Erre fentebb részben válaszoltunk is: a filozófiai jelentőségű kérdések szociológiai szemlélete, vagy ha úgy tetszik: egyfajta módszertan. A ’módszertan’ itt természetesen nem problémamegoldó algoritmust jelent, és nem is azt, amit ma szociológia szakokon módszertan címen oktatnak, hanem annál valami lazábbat és átfogóbbat: a jelenségek szemléletének, kezelésének, és a fogalomalkotásnak bizonyos

11 Amint Lukács (1989: 111) maga mondja, „a drámakönyv tulajdonképpeni filozófiája a Simmel-féle filozófia” – a drámakönyv pedig joggal tekinthető a szociologizáló hagyomány vonatkozásában *A köpönyegnek*, amelyből a hagyomány hősei előbújnak.

módját. Olyan elkötelezettségeket, amelyek meghatározzák, hogy egyáltalán mit látunk problémának, és hogyan lássunk hozzá annak kezeléséhez, amit problémának látunk.

Ebben az értelemben a szociologizáló hagyomány története négy egymásra torlódó és egymást átfedő módszertani szemléletmód szerint szakaszolható. Az első szakaszt a *pozitívizmus* jellemzi, az a meggyőződés, hogy a filozófiai problémák valamely természettudomány – jellemzően a biológia – perspektívájából szemlélve termékenyen kezelhetők. A második szakasz *szellemtörténetiként* jellemezhető, ahol a „korszellem” (és rokon jelenségek: „népszellem”, „nemzetkarakter”, „világnézet” stb.) értékeket, gyakorlatokat, átélést meghatározó szerepének és társadalmi gyökereinek kutatása áll az érdeklődés homlokterében. A harmadik szakasz *marxista* szemléletmódú, az osztályok, a termelési viszonyok és a hamis tudatként értett ideológia fogalmainak eszköztárával közelít meg filozófiai problémákat. A negyedik, *posztmarxista* szakasz a marxi fogalmakra továbbra is támaszkodva, de azokat átértelmezve kezeli a filozófia problémáit.¹² E szakaszokra jellemző közös konstitutív vonás a filozófiai problémák és történetük szociológiai kategóriákra támaszkodó megközelítése – hogy milyen konkrét szociológiai kategóriákban, az az egyes szakaszokra jellemző filozófiai preferenciák függvénye.

Azért találó ezt az eszmetörténeti vonulatot 'hagyomány'-ként felfogni, mert egymással interakcióban formálódó megközelítésmódok, problémák és fogalmiságok laza szövedékéről van itt szó. Nem „kutatói programról” vagy „paradigmáról”, amelynek magja és határai világosabban láthatók, mint ennek a különböző diszciplínákat és elkötelezettséget összekapcsoló hagyományának a fentiekből is láthatóan elmosódó határai. Jogosan felvethető kérdés, hogy mennyiben konstruált és mennyiben rekonstruált ez a hagyomány. Erre a kérdésre aligha lehet kielégítő választ adni. Egy hagyomány részesei nem szükségképpen vannak tudatában hagyományformálói szerepüknek, és meg kevésbé szükségszerű, hogy a hagyományra és a benne elfoglalt helyükre reflektáljanak. Értelmezői argumentáció és keretezés kérdése, hogy kit, mit és hogyan helyezünk el a hagyományban. Közben fontos az ilyen értelmezői lépések megalapozása, még fontosabb az a kérdés, hogy mi a lépés hozadéka.

A szociologizáló hagyomány szempontjából – azaz a kereső értelmezői kísérlet szempontjából – olyan perspektíva nyílik, amelyből a magyar eszmetörténet széles spektruma érthető meg új viszonylatokban. Innen szemlélve az egyes művek filozófiai vagy szociológiai relevanciájára vonatkozó, fentebb felvillantott meglátásokon túl a művek között is eleddig feltáratlan összefüggések bontakoznak ki. Termékeny diskurzusbá állítható itt egymással például Lukács drámakönyve és a Vasárnapi Körben megforduló Molnár Antal későbbi, *A zene-történet szociológiája* című műve. Lukács a drámairodalmat a polgári társadalom reprezentatív műfajának tekintti, s a modern dráma általa esztétikailag argumentált hanyatlását a polgári társadalom hanyatlásának szimptomájaként kezeli. Molnár a zeneirodalmat tekinti a polgári korszak társadalmilag kondicionált lelki jellegzetességei szempontjából reprezentatívnak, és ezen az esztétikai-szociológiai szemüvegen keresztül nem látja a polgári társadalmat hanyatlónak. Az így konstruált diskurzusból kiderül, hogy a drámairodalom hanyatlásának Lukács által adott diagnózisát elfogadva sem kell azt a polgári társadalom hanyatlásának szimptomájaként tekinteni. Inkább arról van szó, hogy eltérő

¹² Demeter (2017) bevezető fejezete részletesebben bemutatja ezeket a módszertani szakaszokat.

társadalmi viszonyok között eltérő szellem virágzik, melynek reprezentatív művészete is más. Meglepő párhuzamok és lehetséges, ám ki nem bontakozott kontroverziák (re)konstruálhatók, mint azt fentebb említettük, Lukács és Szekfű között a (magyar) polgári társadalom válságát illetően, vagy – amit eddig nem említettünk – Mannheim, Polányi, Fülep Lajos, Babits Mihály, Hajnal István között a tudásszociológia lehetőségeiről és értelméről.¹³ E konstrukciók révén új anyagot nyerünk a kortárs eszmetörténeti diskurzusainkhoz, új kontextusokat arra, hogy eszmetörténeti klasszikusaink relevanciáját megmutassuk, hogy mondanivalójukat a nemzetközi diskurzusba is beágyazzuk – és legfőképpen: új lehetőséget kapunk annak megakadályozására, hogy eszmetörténeti értékeink feledésbe merüljenek.

Hitünk szerint ennek az összeállításnak az írásai ehhez a törekvéshez járulnak hozzá. A magyar jogfilozófia olyan kulcsszereplői, mint Somló Bódog, Horváth Barna, vagy a jelen összeállításban kevésbé diszkutált Petschka Vilmos munkássága a magyar jogfilozófia olyan történeti ívét sugallja, amely párhuzamba állíthatónak látszik számos más filozófiai diszciplína 20. századi magyar történetével. Az itt közölt tanulmányok némelyike e történeti ív rekonstrukciójához szolgáltat anyagot – mások szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy ilyen történeti ív a magyar jogfilozófiában egyáltalán felismerhető-e. Ám mindegyikük értékes hozzájárulás a magyar jogfilozófia, és tágabban: a magyar eszmetörténet alakulásának megértéséhez.

Nagy J. Endre tanulmányában a 19. század második felének jelentős állam- és jogelméleti gondolkodójáról, a Társadalomtudományi Társaság első elnökéről, Pulszky Ágostról ír. Pulszky főműve az 1885-ös *A jog- és állambölcészet alaptanai*, amelyet pár évvel később angol nyelven is megjelentetett. Ez a kötet némi nemzetközi visszhangot is kiváltott. Nagy – bár nem használja a szociologizálás fogalmát –, lényegében arra világít rá, hogy Pulszky szociologizáló jog- és államelméletet művelt, a jogi fogalmak értelmezésénél a történeti és a társadalmi kontextust is figyelembe vette (látni fogjuk, hogy Fleck Zoltán, aki csak érintőlegesen foglalkozik Pulszkyval nagyívű tanulmányában, szintén ebben a szellemben ír róla). Nagy J. Endre kitér Pulszky *A munkáskérdés* című, 1890-ben publikált tudományos esszéjének jelentőségére is. E művében Pulszky az állami szociálpolitika fontosságát hangsúlyozza, és az angol szociálpolitikára hivatkozik követendő példaként. Ugyan manapság a jog- és állambölcselettel foglalkozók ritkán hivatkoznak Pulszkyra, Nagy szerint egy olyan társadalom- és államelméletet fejtett ki, ami eredetiségben Karl Marx vagy Herbert Spencer koncepcióihoz mérhető.

Perecz László ott folytatja a történetet, ahol Nagy J. Endre abbahagyja: a 19. század végén és a 20. század első felében alkotó legjelentősebb jogfilozófusok pályáivét tekinti át. Felvázolja Pikler Gyula az organicista-evolucionista társadalomfelfogásra épülő „be-látásos elméletét”, és rámutat arra, hogy ez miként vezeti el Piklert a kísérleti pszichológiai kutatásokhoz. Olvashatunk a pozitivistá szociológiától a neokantiánus jogfilozófiáig eljutó Somló Bódogról, illetve a neokantiánus jogfilozófia, későbbi korszakában pedig az „új kultúrfilozófia” jogbölcseletének művelőjeként számontartott Moór Gyuláról. Horváth Barna híres *Jogszociológiájának* és a szinoptikus jogelméletnek külön fejezetet szentel Percz. Úgy véli, hogy Horváth műve valójában nem jogszociológia, hanem

13 Lásd ezekről kissé részletesebben Demeter (2017, 2019, 2021).

a mű alcímének megfelelően a „jog társadalom- és történelemelméletét” kifejtő munka. Percz több írásában részletesen ismertette azon álláspontját, hogy a magyar filozófiában nincsenek szerves hagyományok, ahogy a magyar filozófia egésze sem képez hagyományt, így szociologizáló hagyomány sem létezik. A magyar jogfilozófiai hagyományról viszont megállapítja, hogy ez „valóban hagyománynak minősíthető: az egymással mester–tanítvány-viszonyban álló szereplői egymás gondolataira építve, az átvett gondolatot továbbalakítva és meghaladva, szerves gondolati evolúciót képeznek meg” (Percz 2024: 29). Adódik a kérdés, hogy a Percz által is hagyománynak tekintett magyar jogfilozófiai gondolkodás (amely nem ér végét Horváth Barnával, Bibó István meghatározó jelentőségű életműve is ide kapcsolható), értelmezhető-e szociologizáló hagyományként? Percz válasza nemleges, mivel szerinte megkérdőjelezhető az említett szerzők elméleteinek jogszociológiai irányultsága, illetve a szociologizáló hagyomány Demeter Tamás 2011-ben publikált könyvében megfogalmazott – fent röviden összefoglalt – legfontosabb tartalmi és tudásszociológiai jellemzői nem egyértelműen azonosíthatók a vizsgált magyar jogfilozófusok munkásságában. Mindenesetre Percz jelzi, hogy nem teljesen biztos ebben a nemleges válaszban, ezért – tesszük hozzá – érdemes lenne további kutatásokat folytatni, különösen Horváth Barna életművével behatóbban foglalkozni témánk szempontjából.

Ehhez a kutatáshoz ad szempontokat Zsidai Ágnes Horváth Barna-tanulmánya. Zsidai Horváth nemzetközi figyelmet kapott, de számos elutasító kritikával is illetett szinoptikus jogelméletét Percz Lászlóval ellentétben jogszociológiaként, egy „sajátos”, „egyedi” jogszociológiaként értelmezi. A szerző tézise szerint Horváth jogszociológiájának újjátása, hogy az újkantiánizmust és a pragmatikus-empirikus jogi szemléletmódot egymásra vonatkoztatja. Horváth épít Kelsen elméletére (lásd a tény és a norma logikai ellentétét, a módszertisztaság elvét), de bírálja is annak bizonyos aspektusait. Ahogy Zsidai rámutat: Kelsen a saját koncepciójára aszociologikus jogtánként utalt, Horváth azonban arra törekszik, hogy kimutassa a tiszta jogtanban a szociologizáló tendenciát. A Kelsen–Merkl joglépcső-elmélet szerint a jog kötelező ereje a jogrend csúcán elhelyezkedő alapnormából származik, amely egyrészt megalapozza – az erkölcstől, a vallástól, és minden más rendtől különböző – jogrendnek, másrészt pedig a – teológiától, a politikától és az etikától elkülönült – jogtudomány autonómiáját. Ugyanakkor Kelsen arról is ír, hogy az alapnorma a hatalom joggá való transzformációjaként ragadható meg, ezzel viszont kritikusi szerint ellentmondásba kerül saját módszertani kiindulópontjával. Zsidai bemutatja, hogy Horváth miként kísérli meg feloldani ezt az ellentmondást a saját szinoptikus jogelméletének segítségével. A tiszta jogtan szociologizálása abban rejlik, hogy az alapnorma tartalmában a lét és a kellés funkcionális egymáshoz rendelése megy végbe. Azt is feltárja Zsidai, hogy a kelsen-i felfogás mellett miként határozta meg a pragmatikus-empirikus paradigma Horváth gondolkodását, illetve nyilvánvalóvá teszi, hogy ebben a paradigmában a szociologikus perspektíva mely elemei lelhetők fel. Horváth Barna jogszociológiáját Zsidai ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket tartalmazó szemléleti jogelméletnek, „Tiszta Jogszociológiának” tartja.

Míg Percz László hagyományként utal az elsősorban Pikler, Somló, Moór, Horváth művei által fémjelezett jogfilozófiai törekvésekre, addig Fleck Zoltán ezeket mindössze hagyományteremtő kísérletekként értékeli, de Perczhez hasonlóan úgy látja, hogy

az említett teoretikusok jogelméleti írásait vizsgálva nem tárhatunk fel szociologizáló tendenciákat. A 20. század második felének közepéig nem létezett Magyarországon jogszociológia és a jog szociológiai elmélete sem, mutat rá Fleck, akinek témánk szempontjából legfontosabb állítása, hogy amit Pikler, Somló, Moór, Horváth műveiben találhatunk, az legfeljebb „szociologizálgatás”, „komolytalan, nem szisztematikus, esetleges utalások, próbálkozások egy körvonalazatlan társadalomtudományi szemlélet felé” (Fleck 2024: 59). Fleck szerint talán még Pulszky Ágost korai államtana áll legközelebb a szociologizáló szellemhez. De miért nincs nyoma az említett neves jogfilozófusok műveiben szociologizáló tendenciáknak? Fleck ezt főként a hazai szociológia korabeli kialakulatlanságára és a jogelmélet provincializmusára vezeti vissza. Lukács György, Hauser Arnold, Polányi Károly és Mannheim Károly művei, a radikális, útkereső, kritikai elméletek nem hatottak a jogtudományra és a jogfilozófiára. A szociológia a modernitás nagy átalakulásaira, válságaira adott tudományos válaszkísérletként fogható fel, amely ideális körülmények között a jogfilozófia egyik bázisa, de az elmaradott Magyarországon a jogfilozófusok nem reflektáltak a modernitás által felvetett problémákra, illetve nincs jelen műveikben a társadalom fogalmának kritikai használata. A hátráltató tényezők közé sorolja Fleck a társadalomtudományok befogadására alkalmatlan jogászképzés tekintélyelvű konzervativizmusát és a jog hatalomközeliségét. Idézi Concha Győzöt, aki 1927-ben a maga által feltett kérdésre: „Van-e magyar társadalom?”, nemleges választ adott. Nem jött létre társadalom mint közös kultúra a műveltségi hiányok miatt, a társadalom mint szociális probléma pedig csak az első világháború után kezd megfogalmazódni. Ahogy Moór vagy Horváth jogelméletében nincs jelen a társadalom, úgy Bibó 1935-ös jogfilozófiai írásában sem fellelhető a szociális kérdésként, problémaként értett társadalom. Bibó életművére jellemző, hogy elválik a társadalmi valóság kritikus érzékelése és jog teoretikus tárgyalása. Fleck arra a kérdésre is válaszol röviden, hogy mennyiben tekinthető szociologizálónak napjaink magyar jogelmélete? Úgy látja, hogy a hazai jogtudományban és jogelméletben a társadalomtudományokat, így a szociológiát továbbra is csak felületesen használják, pedig „a modern állam és jog működtetéséhez olyan állam és jogfogalom szükséges, amely mögött ott munkál a társadalom fogalma” (Fleck 2024: 69).

Varga Csaba áttekintő írásában a jog és a társadalom összefüggéseit vizsgálja a különböző jogelméleti irányzatokban és azt is tárgyalja, hogy a felmerülő kérdések miképp jelentek meg a magyarországi jogelméletben, különös tekintettel a saját kutatói-oktatói pályáján tapasztaltakra. A hatvanas évek közepétől napjainkig ívelő, nemzetközileg is elismert jogfilozófusi munkássága néhány, a témánk szempontjából releváns vonatkozásának kiemelésével Varga felvázolja, hogy milyen szerepet játszott a társadalom vizsgálata a jogelméleti kutatásokban. Míg Fleck Zoltán a problémaként értett társadalom figyelembevételét hiányolja a magyar jogelmélet meghatározó szereplőinek műveiben, addig Varga szerint minden „értelmes” jogelmélet szükségszerűen szociologizáló. Varga a szociologizálás fogalmát az általunk kifejtettnél tágabb értelemben használja, nem egy konkrét (jog)filozófiai hagyományhoz kapcsolja: „a szociologizálás nem más, mint a jog lététől és működésétől értelmese le nem választható, belőle ki nem szakítható, és ezért figyelmen kívül sem hagyható társadalmi közegnek és környezetnek a kutatása az elméleti jogi búvárkodásban” (Varga 2024: 74). Varga kifejti, hogy a természetjogban is nagy

jelentősége van a társadalmiságnak, hiszen a természetjog tárgyát a szocialitás értelmezéséből származtatott értékkívánalmak képezik, amelyeknek joggá kellene válniuk. Szó esik továbbá a normativizmus, a történeti jogkutatás, a jogszociológia, a jogantropológia és a népi jogkutatás kérdéseiről. A marxista jogelmélet fő törekvése a jog helyének a társadalmi térben való vizsgálata, ennek napjainkban is megvan a relevanciája – hangsúlyozza Varga –, nem véletlenül vált ez az irányzat a jog társadalomtudománya egyik legfőbb ihletőjévé az Egyesült Államokban. Varga mellett érvel, hogy a jog komplex jelenségének értelmezéséhez egyaránt szükséges a bécsi iskola, a skandináv realizmus és marxizmus szempontjainak figyelembevétele.

Bencze Mátyás egyértelművé teszi tanulmányában, hogy nagy szükség lett volna a marxista gyökerű, hazánkban éppen ezért a rendszerváltás után kevésbé művelt kritikai jogtudományra, amely feltárja a jog társadalmi és politikai vonatkozásait, a jogintézmények mögötti hatalmi-politikai viszonyokat. Bencze úgy látja, hogy a – 2010-ig a demokratikusan gondolkodó jogi és politikai körökben uralkodó – liberális jogszemlélet illuzórikus jogfelfogása elősegítette az „illiberális demokrácia” kiépülését. A 19. század végén megszülető magyar liberális jogszemlélet lényege az a feltételezés, hogy a jogalkalmazás a politikától független, semleges, szakmai tevékenység. A szocialista korszak politikailag is befolyásolt jogalkalmazását követően a rendszerváltás időszakában ismét az a szemlélet válik meghatározóvá – írja Bencze –, amely szerint a jog autonóm terület, és az újonnan létrehozott jogintézmények (pl. az alkotmánybíróság, az ombudsman, a független állami számvevőszék) megakadályozzák, hogy a kormány önkényesen gyakorolja a politikai hatalmat. A liberális jogfelfogás képviselői úgy vélték, hogy a jogintézmények működtetői a tevékenységük során félre tudják tenni előítéleteiket és politikai preferenciáikat. Bencze szerint ez a szemlélet nem, vagy kevésbé vette figyelembe a társadalmi-politikai realitásokat. Az Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB) bíráinak kinevezésénél, illetve más, fontos állami tisztségviselők kiválasztásánál a balliberális parlamenti többség (még akkor is, amikor 2/3-os többségük volt) el tudott fogadni keresztény-konzervatív szellemiségű jelöltet, ami azonban a többség gyengüléséhez is hozzájárult. Az AB 1990 és 2010 közötti döntéseit vizsgálva Bencze arra a megállapításra jut, hogy bizonyos, politikai szempontból jelentős határozatokban már ebben az időszakban megmutatkozott a bírák többségének konzervatív értékrendje. A politikai jobboldal tisztában volt a jogintézmények politikai természetével már 2010 előtt is, de ezt követően az összes, a kormánytól elvileg független állami tisztséget a kormány érdekeinek megfelelő személy töltte be. A 2010 előtt megválasztott konzervatív értékrendű AB-tagok autonóm gondolkodók voltak, állapítja meg Bencze, ezt az AB mostani tagjairól már nem lehet elmondani. Írása végén ismét a kritikai jogelmélet jelentőségére hívja fel a figyelmet, amelynek komolyan vétele a rendszerváltást követően hozzájárulhatott volna az illuzórikus liberális jogfelfogás felülvizsgálatához.

Összeállításunk alapját a Pécssett, 2023 június 9–10-én megrendezett jogfilozófiai konferenciánk adta, amelyen további fontos előadások is elhangzottak. Ezúton is köszönjük rendezvényünk támogatását az MTA Lendület Érték és Tudomány Kutatócsoportnak, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának és a Budapesti Corvinus Egyetemnek.

Hivatkozott irodalom

- Antal Frigyes (1968): *A firenzei festészet és társadalmi háttere*. Budapest: Gondolat.
- Balázs Zoltán (2020): A filozófiai hatásosság. *Országút* 1(18): 16–18.
- Bencze Máttyás (2024): „Law is (not) politics!” A liberális jogszemlélet szerepe az „illiberális állam” felemelkedésében. *Replika* (131): 85–96.
- Bene Adrián (2022): A dogmatikusok nélküli filozófia álma: Hozzászólás a magyar filozófia szociologizáló hagyományáról szóló vitához. *Országút online*, <https://orszagut.com/tudomany/a-dogmatikusok-nelkuli-filozofia-alma-3158> (letöltve: 2022. július 22.)
- Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Válogatott tanulmányok II.* Huszár Tibor (szerk.). Budapest: Magvető, 185–266.
- Bíró Gábor (2024): The Case of the Missing Potatoes: Reconsidering Michael Polanyi’s Spontaneous Order. *Global Intellectual History* 9. DOI: 10.1080/23801883.2023.2193704
- Congdon, Lee (1991): *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria 1919–1933*. Princeton: Princeton University Press.
- Demeter Tamás (2004): A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In *A kreativitás mintázatai*. Békés Vera (szerk.). Budapest: Áron, 178–203.
- Demeter Tamás szerk. (2008): *The Sociological Tradition of Hungarian Philosophy*. Különszám *Studies in East European Thought* 60(1–2): 1–16.
- Demeter Tamás (2011): *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. Budapest: Századvég.
- Demeter Tamás (2017): *A társadalom zenei képe. A magyar zeneesztétika szociologizáló hagyománya*. Budapest: Rózsavölgyi.
- Demeter Tamás (2019): Az állam két illiberális koncepciója: Szekfű és Lukács 1920-ban. In *Ezer éve Európa közepe: A magyar állam karaktere*. Orbán Balázs és Szalai Zoltán (szerk.). Budapest: MCC – Tihanyi Alapítvány, 245–269.
- Demeter Tamás (2020): New-Class Theory as Sociology of Knowledge. In *Intellectuals, Inequalities, and Transitions. Prospects of a Critical Sociology*. Demeter Tamás (szerk.). Leiden – Boston: Brill. 52–68. DOI: 10.1163/9789004400283_004
- Demeter Tamás (2021): A magyar tudásszociológia-vita. *Korunk* 32(5): 75–83.
- Fleck Zoltán (2024): Vannak-e szociologizáló tendenciák a magyar jogelméletben? *Replika* (131): 57–71.
- Hajnal István (1993 [1932]): Racionális fejlődés és írásbeliség. In *Technika, művelődés*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: História.
- Hajnal István (1993 [1933]): Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In *Technika, művelődés*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: História.
- Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László (2000): *Magyar filozófia a XX. században*. Budapest: Áron.
- Jász Borbála és Zuh Deodáth (szerk.) (2021): *Szociologizáló hagyományok a magyar építészetelméletben*. Budapest: Martin Opitz.
- Karácsony András (2020): Nem csúszik le mindenki a lejtőn. *Országút* 1(19): 14–15.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *A értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Kupa László (2022): Ami a kánonból kimaradt. *Országút online*. <https://orszagut.com/tudomany/ami-a-kanonbol-kimaradt-3157> (letöltve: 2022. július 31.)
- Lakatos Imre (1997): *Tudományfilozófiai írások*. Budapest: Atlantisz.
- Liotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. In *A posztmodern állapot*. Hévízi Ottó, Kardos András és Bujalos István (szerk.). Budapest: Századvég.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1975): *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1978): *A modern dráma fejlődésének története*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1989): *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*. Budapest: Magvető.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim Károly (2000 [1918]): Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Wesley Anna (szerk.). Budapest: Osiris.
- Mezei Balázs (2021): A döntő vonal. *Országút* 2(14): 40–42.
- Nagy J. Endre (2024): Pulszky Ágost szociológiai államtana. *Replika* (131): 21–26.
- Nyíri Kristóf (1986): *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*. Budapest: Kossuth.

- Nyíri Kristóf (1993): Hajnal István időszerűsége. In *A hagyomány filozófiája*. Budapest: Lukács Archívum – T-Twins.
- Pach Zsigmond Pál (szerk.) (1976–1989): *Magyarország története tíz kötetben*. Budapest: Akadémiai.
- Percz László (2020): A magyar hagyomány kérdőjelei: Megjegyzések Demeter Tamás esszéjéhez. *Országút* 1(17): 16–18.
- Percz László (2021): *Reneszánsz – Kezdet és vég*. Budapest: Osiris.
- Percz László (2024): Horváth Barna és jogszociológiája. A magyar jogfilozófia és a magyar filozófia „szociologizáló hagyománya”. *Replika* (131): 27–38.
- Savigny, Eike von, Knorr-Cetina, Karin és Schatzki, Theodore szerk. (2000): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London: Routledge.
- Sándor Pál (1973): *A magyar filozófia története I–II*. Budapest: Magvető.
- Sőtér István (szerk.) (1964–1966, 1981–1990): *A magyar irodalom története*, 12 kötet. Budapest: Akadémiai.
- Szegedy-Maszák Mihály szerk. (2007): *A magyar irodalom története I–III*. Budapest: Gondolat.
- Szekfű Gyula (1920/1934): *A három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szelényi Iván (2020): Mennyire magyar a szociologizáló hagyomány? *Országút*, 1(14): 12–13.
- Tözsér János (2018): Zenei antikvárium. *BUKSZ* 30(2–4): 136–142.
- Varga Csaba: Szociologizáló tendenciák jogfilozófiánkban? *Replika* (131): 73–84.
- Varga Péter András (2020): A magyar filozófia hagyományai. *Országút* 1(16): 10–12.
- Wessely Anna (2022): Nem szociológia, személyes társadalmi tapasztalat. *Országút online*. <https://orszagut.com/tudomany/nem-szociologia-szemelyes-tarsadalmi-tapasztalat-3159> (letöltve: 2022. augusztus 16.).
- Zuh Deodáth (2017): Bevezető a Hauser Arnold olcasókönyvhöz. *Enigma* 24(91): 30–81.
- Zuh Deodáth (2018): A pozitivistá szociológia kritikája és a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája*. *Magyar Filozófiai Szemle* 62(2): 36–62.
- Zsidai Ágnes (2024): A jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű. *Replika* (131): 39–56.

Barcsi Tamás

filozófus, jogász, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcséleti és Társadalomelméleti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa

Demeter Tamás

filozófus, a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos tanácsadója

